

## ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ – СКЛАДОВА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

В останні роки в незалежній Україні найактуальнішою в системі освіти є проблема духовного виховання. Вона пов'язана з падінням моральності в суспільстві і, як наслідок, - зростання девіантної поведінки підлітків і молоді. Щоб розв'язати цю проблему, на наш погляд, слід звернутися до джерел духовності, до наукових ідей педагогів минулого, де людина розглядається істотою, що втілює в собі матеріальне й духовне, тіло і душу, складається із земного й астрального, видимого і невидимого. Дослідження цього питання потребує розуміння термінів "духовність" і "духовне виховання".

К.Д. Ушинський, підкреслюючи двоякість людської природи в духовному та матеріальному світах, писав: "Божественним духом своїм людина наближається до подоби Божої, виконує закон, котрий нам заповідала безкінечна любов – бути подібним до Творця нашого. І без розвитку людина не буде людиною, а тільки тим, що могло бути людиною. Тим, чим була людина, допоки Господь не вдихнув у неї життя свого" [18].

В.В. Зеньківський під духовністю розумів «зосередження, живу серцевину людини, істинний центр («реальне я»), основу індивідуальності людини, метафізичне його осердя» [9: 47].

А.А. Гусейнов та Р.Г. Апрусян визначають духовність, як зверненість людини до найвищих вартостей – до ідеалу, як свідоме устремління людини до самовдосконалення, наближення свого життя до цього ідеалу – одухотворитися [6: 382]. Тобто автори розглядають духовність як процес самовдосконалення людини.

І. А. Кушак у розумінні духовності вбачає дещо інше, - як те, чим і заради чого людина живе й діє. [11: 108]. Цей автор, як бачимо, не визначає заради чого конкретно, а лише привертає увагу до наявності сенсу життя як до прояву духовності.

В.М. Оржеховська пропонує чотири ступені визначення духовності. На її думку перший ступінь духовності складають цінності людського серця, спрямовані на зовнішній світ; другий ступінь духовності – це розуміння людиною смислу свого життя. Третій ступінь духовності – це особиста відповідь людини на вічні запитання : що є добро і зло, істина і краса та інше. За четвертим ступенем духовність розуміється як унікальність внутрішнього світу людини [16: 34-35].

К.О. Журба під духовністю розуміє складне полісемантичне поняття, яке можна розглядати як процес і як новоутворення. Духовність як процес, на думку автора, залежно від зовнішніх та внутрішніх впливів забезпечує життєтворення і розвиток особистості, вироблення нею життєвої програми, світоглядної системи, ієрархії життєвих цілей, вартостей та ідеалів, які зіставляються з абсолютними цінностями і універсальними загальнолюдською культурою, вдосконалюються протягом усього життя [8: 39].

Н. Лавриченко розглядає духовність як спосіб індивідуального світопізнання і світовідношення у складному поєднанні з механізмом саморефлексії, найпотужнішим каналом зв'язку людини і суспільства, інтеріоризацією, асиміляцією всього багатства соціальних надбань і досвіду людства, його духовної і матеріальної культури [12].

На думку А.М. Богуш, духовність є своєрідним інтелектуально – чуттєвим, емоційним станом особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки і діяльності людини і характеризує її як цілісну особу.

Автор підкреслює, що трактування духовності, як інтегрованого поняття, обов'язково повинно обіймати його світське і релігійне розуміння [4: 7].

Вчений А.І. Шевченко, під духовністю розуміє божественність. Термін "духовність", на думку автора походить від слова Дух, а по визначенню Дух (Святий) – це Бог. Отже духовність – це божественність, близькість до Бога, звід законів, переданих Творцем. А рівень духовності А.І. Шевченко визначає як близькість людини до Бога [19: 115].

Привертає увагу думка автора, в якій він зауважує, що рівень духовності не залежить від рівня освіченості людини, одержаних знань в сфері музики, поезії, мистецтв. Рівень духовності, на думку вченого, визначається тільки рівнем пізнання Бога. А згадані знання він відносить до культури, освіти, моральності.

Зауважимо, що під моральністю автор розуміє закони, розроблені тим чи іншим суспільством або спілками. Під рівнем моральності людини А.І. Шевченко розуміє ступінь виконання законів, розроблених людиною та людством для сім'ї, міста, держави та світу і прийнятих до виконання. У цьому контексті духовність виступає одним із шляхів підвищення моральності людини. Духовна людина обов'язково буде моральною, тому що виконує закони, дані Творцем, і віддзеркалює більш високий рівень, де моральність є лише частковим проявленням. Через те самим ефективним і фундаментальним критерієм підвищення моральності є підвищення духовності." [19: 327]

У філософській думці "духовність" досить часто співвідносять з поняттям "моральність" (П.Юркевич, В. Соловйов, Г. Сковорода, М.Бердяєв, М.Лосський, С. Франк та ін.).

Сучасні вчені-філософи (М.С. Каган, І.В. Силуянова, С.Б. Кримський, А.П. Алексеєнко та ін.) також звертають увагу на проблему духовності.

Опираючись на антропологію К.Д. Ушинського, який розглядав людину як сплав духу, душі і тіла, сучасні психологи (І.Д. Бех, Б.С. Братусь, В.І. Слободчиков, В.П. Зінченко, Ф. Василюк, В.В. Знаков) пропонують цілісний погляд та репрезентують людину, як особистість, що фізичною стороною торкається до матеріального світу, а духовною – до світу трансцендентного.

Так, В.І. Слободчиков [17], розглядаючи феномен людини в цілісному аспекті враховував, що це людина як індивід (тілесне існування людини), як суб'єкт (душевне життя людини), як особистість, індивідуальність та універсум (духовне буття людини).

І.Д. Бех під духовністю розуміє: перш за все, зосередженість на моральній культурі людства. "Адже духовність, - наголошує вчений, - так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистості користі і зосередженість на моральній культурі людства. То й цілі та наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення" [2: 196] Але важливо й те, що під духовністю особистості автором розуміється Дух, який перебуває в ній через прийняття Христа [там само – с.205]. Отже духовність передбачає здатність людини піднятися над сьогоденням, поточними повсякденними інтересами і потребами, і зазирнути у майбутнє.

В.П. Москалець в своєму дослідженні розглядає духовність як саму важливу умову існування людства в цілому і кожної нації окремо. На його думку, вихідною позицією виховання духовності у дітей виступає національний ідеал, який виконує інтегративну ціннісно – орієнтаційну функцію [14].

Духовність як психічну якість людини, здатність до психічного і особистого вдосконалення та самовдосконалення розуміє Ж. Юзвак [20].

Описуючи ступінь розвитку особистості, на якому вона стає духовною, Б.С. Братусь зауважує, що на цьому ступені свого розвитку, людина починає усвідомлювати і дивитися на себе і інших як на істот, життя яких не закінчується кінцем земного життя. Це рівень, у рамках якого вирішуються суб'єктивні відношення людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Людина як суб'єкт приходить до розуміння іншої людини як Образа та подоби Божої. Внаслідок цього, інша людина набуває в її очах особливу сакральну, божественну цінність [3: 8-9].

За твердженням В.І. Слободчикова, духовність є саме глибинна суть людини як родової істоти. "Можна сказати, що людина духовна у тій мірі, в якій абсолютний Дух став її суб'єктивним духом. І саме тому у найвищому ступені духовність виявляє себе і стає способом життя людини, коли вона вступає в особисті стосунки з Богом – воістину вищою Основою буття всього сущого" [17: 338].

І.А. Ільїн щодо духовності відзначив наступне: "Духовність людини не збігається зі свідомістю, і не вичерпується думкою, не обмежується сферою слів і висловлювань. Духовність глибше всього цього, могутніше, багатше, значніше і священніше. Духовна людина навчається схилятися перед Богом, шанувати саму себе, бачити і цінувати духовність у всіх і бажати творчого розкриття і здійснення духовного життя на землі" [10: 399-400].

Слід зауважити, що деякі сучасні вчені (А. Горохович, К.О. Журба, К.В. Десятник, Л.В. Повалий) розуміють духовне виховання як виховання в культурологічному аспекті, тобто виховання людини засобами науки, мистецтва, етики. Інші вчені (І.Климішин, В. Щученко, Т.Петракова, О.І. Вишневський, М.Б. Євтух, Л. І. Шугаєва, Р.А. Анісімова, Б.В. Нечипоров) розуміють духовне виховання в релігійному аспекті – як духовна просвіта через сприйняття релігійних моральних норм передусім християнства.

Таким чином можна зробити висновок, що духовність є складним багатоструктурним феноменом і розкриття сутності даної категорії вимагає своєрідного поєднання наукових і релігійних, естетичних і моральних поглядів. Вивчення духовності неможливе без огляду на раціональний та ірраціональний моменти в її розвитку та існуванні.

Звертаючись до педагогічної практики з духовного виховання молодших підлітків, слід зазначити, що вона спиралася на різні засади. Так, М.І. Пирогов розумів духовне виховання – "як виховання внутрішньої людини - виховання особистості, її вольових та моральних якостей" [1: 56].

М.Б. Євтух пов'язує духовне виховання із категорією свободи, яка є центральною у християнській антропології. Стосовно виховання, автор вважає, що поки людина сама не стане на шлях добра, вона не подолає в собі зло. М.Б. Євтух з цього приводу звертає увагу на те, що прагнення людини до самовдосконалення, до життя за Божими законами повинні стати її власним надбанням, йти зсередини. На думку автора, цим підтверджується особлива природа людини і її "Наука і освіта", №3-4, 2005

особлива місія. Якщо інші істоти, підкоряючись природним законам, не можуть їх не виконувати, то людині дано право вибору, причому шлях до Бога відкритий завжди, яких би помилок не припустилася людина. «В цьому, - стверджує вчений, - є надзвичайний життєвий оптимізм, оскільки ніхто не позбавлений права на любов, повагу і прощення» [7: 57-59]. Тобто в людині є право вибору, за якими моральними законами жити.

О.І. Вишневський підтримує думку М.Б. Євтуха щодо розвитку духовності, можна йти лише з участю самої людини – шляхом плекання її віри в Когось, хто є Головним і пояснює сенс нашого буття. Духовне, як і раціональне, є природовідповідним для людини, і його треба розвивати в ній так само, як і розум. "Духовне – це імператив", - наголошує О.І. Вишневський [5: 3].

Б.В. Нечипоров, підкреслює, щоб придбати духовність, людині потрібно пройти певний шлях. По перше, збагатити свій розум духовними смислами в процесі пізнання, по – друге, покайняне почуття в Бозі (але його не слід змішувати із розкаянням за окремі вчинки), по-третє, відновлення особистого благочестя, направлення всього життя у добрий бік. Цей триєдиний шлях Б.В. Нечипоров називає Відродженням. "Якщо перше – ("розширення семантичного поля") смислово збагачення є лише передтеєю відродження, то друге і третє, покайняння і особисте благочестя, є власне вольовими і одночасно моральними акціями в Бозі". І факт духовного самовизначення, відродження, проходить кожна людина, навіть та, хто з дитинства традиційно вихована в Бозі [15: 47].

Різняться погляди вчених на визначення процесу духовного виховання. Зокрема Р.А. Анісімова під духовним вихованням розуміє можливість ув'язати педагогіку виховання з релігією. Автор оцінює релігійний фактор виховання як самий актуальний у теперішній момент, тому що суспільство в цілому і школа знаходяться у глибокій духовній кризі. Мету духовного виховання Р.А. Анісімова бачить в олюдненні людини і міжлюдських стосунків [1: 46]. Суттєво, що засобами духовного виховання вона вважає ідеал Людини-Легенди Ісуса Христа, релігійні знання, релігійну культуру та душепастирську майстерність священнослужителів.

Духовне виховання, на думку І.В. Метлик, можна характеризувати наявністю релігійного компонента у виховному процесі через залучення учнів до релігійної культури. З цього приводу автор зауважує, що у загальноосвітній школі процес вивчення релігії розглядається як один із засобів рішення виховних задач шляхом розвитку і зміцнення серед учнів важливих для особистості, родини, суспільства, держави соціально ціннісних стереотипів відносин і поведінки [13: 67-68].

Як бачимо, можна розглядати духовне виховання – як виховання особистості, що ґрунтується на Абсолютних Законах даних людству через Одкровення. Тоді слід очікувати морально сильну особистість, яка чинить морально у будь-яких ситуаціях, керується у житті перш за все, духовно – моральними принципами (Божими заповідями); виборює свою гідність не вклоняючись при будь-яких обставинах; вільно робить свій вибір; вміє підпорядкувати свої бажання (волевиявлення) Вищій меті свого життя; визначати важливе і найважливіше у житті, направляти свої здібності на служіння людям та всьому людству.

Стосовно культури слід зауважити, що сучасна наука розглядає її як похідну від людської діяльності і виділяє дві її форми: матеріальну і духовну. До матеріальної культури відносить такі різновиди: як здобуття праці й матеріального виробництва, культуру побуту, особисту культуру, фізичну культуру тощо. Духовна

культура утворює систему, що включає пізнавальну культуру (науку, освіту, філософію), моральну, художню, правову, педагогічну та релігійну культуру.

Якщо розглядати релігію як складову духовної культури, то духовне виховання - це залучення вихованців до культурних надбань: науки, мистецтва, освіти, моралі, традицій, вірувань і таким чином ми виховуємо людину культурну, душевну, освічену, моральну, творчу, релігійну. Але якщо розглядати релігію, зокрема християнство, як імператив, даний від Бога, то духовне виховання це виховання духовної людини через знайомство з трансцендентним світом, високими моральними стандартами, взірцем моральності - Ісусом Христом, надбання досвіду підніматись духовними сходами до втілення образу і подоби Божої, чинити у житті, керуючись абсолютними законами і нести відповідальність за свої рішення і вчинки перед Богом та людьми.

Здається, що ми дійшли протиріччя, неможливості об'єднати два погляди. За ствердженням Б.С. Братуся, у наш час відбувається сполучення релігійної вертикалі та психологічної горизонталі в питаннях розуміння людини. Вертикаль, з позиції релігії – це устремління людини до вищого початку і в цьому плані відповідає його щоденній потребі пошуку сенсу життя, не знищеного, не усунутого фактором фізичної смерті. Горизонталь – це наукова психологія, що розглядає людину як конкретного діяча в часі і просторі. Істина у тому, що людина призвана в собі вмщувати і витримувати цю антиномію, тому що це витримування є працею її життя”.

Таким чином, людину може задовольнити одночасно життя у людському середовищі, тобто культурі, і в трансцендентному світі, частиною якого вона є. Без цих двох складових людина буде спустошеною, незадоволеною. Виходячи з цього, ми вважаємо, що духовне виховання людини повинно будуватися на досягненні культури та взірця і моральному вченні релігії (зокрема християнства).

Відродження справжньої духовності пов'язане з поверненням до традиційних духовних цінностей. Аналізуючи духовні цінності з позиції християнського світогляду, І.Д. Бех зауважує: “Вони визначають передусім ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього і ставлення до інших людей. У цьому зв'язку головними цінностями виступають віра, надія і любов” [там само, - с. 203]. Неприйняття духовних цінностей, - продовжує вчений, - це не тільки відсутність любові до Бога, а й певний вибір, надання переваги собі, зосередження почуттів на власному “Я”.

Таким чином ми вважаємо, що духовність не тождна релігійності і у найвищому розумінні цього поняття – виявляє себе через самопізнання, як акт самотворення, моральність, безкорисливість, зберігання чистого сумління, та служіння оточуючим людям через добродіяння.

Виходячи з цього, духовне виховання, як шлях спрямований до духовного відродження особистості, досить реалістичне і засобами його може бути релігія, культура, мистецтво, освіта, християнська етика.

Отже, на нашу думку духовне виховання складається із:

- збагачення свідомості вихованця змістом культурних та найвищих духовних цінностей, якими є біблійні заповіді,
- занурення вихованця у середовище добра, через любов і довіру,
- вміння співвіднести свої вчинки із християнською етикою (добре – погане);
- керування у житті власним сумлінням, вміння виправляти помилки;

- залучення до добродійної діяльності.

Відповідно до цієї мети нами було розроблено курс християнської етики, що викладався як факультатив у загальноосвітній школі.

Метою цього факультативу було: плекання духовності учнів через залучення до основних цінностей християнства, виховання характеру учнів через знайомство з біблійними текстами, оповіданнями, персонажами, прикладами з історії і культури, і при цьому надання можливості учням самостійно вирішувати: чи бути в їхньому серці Богові, чи ні. Особистість, її характер, виховання волі, відповідальності, поведінки через дотриманість до біблійної моралі, гуманістична спрямованість, виховання толерантності і виваженості до різних релігій, поглядів, переконань - ось фокус факультативу.

За своєю спрямованістю уроки християнської етики проводились як орієнтир, що вказує на добре і зле, допомагає учням створювати себе і свої стосунки відповідно цих орієнтирів у складному і суперечливому світі. Факультатив носить духовно – просвітницький характер і спрямований на допомогу у духовному становленні особистості молодших підлітків, тобто виховання моральної особистості на засадах християнської моралі.

Обов'язковою умовою уроків християнської етики є наявність в учнів Біблії, оскільки діти знайомляться з біблійним текстом, вчать орієнтуватись у книгах Біблії, знаходити віршовані уривки, аналізувати окремі вірші.

Для досягнення мети і завдань курсу християнської етики використовувались різноманітні форми навчання і виховання: розповідь біблійної історії, складання порівняльних характеристик біблійних персонажів, дискусії, інсценізації, конкурси, ігри, малювання, вивчення творів мистецтва і літератури, добро творча діяльність.

Весь курс християнської етики був розрахований на три роки і викладався у 5-7 класах.

У перший рік зміст факультативу викладався за загальною темою “Формування моральності особистості і виховання характеру на біблійних засадах”. Другий рік - «Моральність як критерій цінностей світогляду». Зміст третього року визначався темою: “Становлення особистості на засадах християнської моралі”.

Показником ефективності роботи факультативу ми вважали сприйняття учнями Біблії як найвищого джерела моральності, та уміння керуватися її моральними законами (заповідями) у власному житті. По закінченню курсу підлітки мали оволодіти навичками орієнтування у вищих моральних засадах Біблії з метою аргументації прийнятих рішень, вміння співвідносити свої переконання та оцінки з цим Стандартом моральності, знаходити позитивний вихід з скрутного становища, підбадьорювати і допомагати в труднощах іншим людям.

Багаторічний досвід (14 років) викладання факультативу з християнської етики в духовно-моральному вихованні підлітків показав, що цей курс є для учнів одним з найулюбленіших. 95% підлітків ставлять його на перше місце серед інших шкільних предметів. Правильно обрані орієнтири курсу, такі як: добровільність (ніхто не змушує відвідувати), партнерство (вчитель працює разом з учнями), відсутність релігійної практики (молитви, сповіді, відвідування богослужінь) та інші, дали змогу позбутися міжконфесійних непорозумінь, морального тиску на підлітків. Кожен учень вільно висловлював свою думку і позицію, відкривав свої духовні пошуки, збагачувався набутиим духовно – моральним досвідом.

Анкетування батьків, учні яких відвідували факультатив з християнської етики, показало, що поведінка



дітей і стосунки в родині значно покращали у 63%, не змінилися – у 21%, лише 15% не відповіли на питання.

95% батьків виступають за викладання християнської етики, як засобу духовно - морального виховання в школі; 85% - за викладання цього факультативу впродовж усіх 14 років.

Опитування вчителів-предметників, класних керівників, адміністрації школи показали, що в 91% підлітків, які відвідували факультатив з християнської

етики, є позитивні зміни в поведінці, а також у стосунках між учнями та вчителями.

Таким чином, результати дозволяють говорити, що подібного роду факультативи можуть розглядатися як один з ефективних засобів духовно – морального виховання підлітків. В якій мірі цей засіб може бути реалізовано за рамками факультативу – це питання подальшого розгляду.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. *Анісімова Р.А.* Педагогіка і релігія: точки зіткнення. //Радянська школа. – 1991. - №8. – С.43-47
2. *Бех І.Д.* Виховання особистості. Книги 2.- К. “Либідь” 2003. – 342 с.
3. *Братусь Б.С.* Психология, Нравственность, Культура. – М.: Менеджер, Роспедагенство, - 1994.
4. *Богуш А.М.* Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання.//Виховання і культура. – 2001. – №1 – С.7
5. *Вишневецький О.І.* Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – Дрогобич КОЛЮ. – 2003. – 528 с.
6. *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г.* Этика: Учебник. – М.: Гардарики, 2002. – 472с.
7. *Свтух М.Б. Тхоржевська Т.Д.* Проблеми виховання молоді у світлі християнського вчення. //Виховання і культура. – 2001. – №1(1) – С.57-59
8. *Журба К.О.* Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім’ї і школі. Дис....кан.пед.наук. – Київ, - 2000.
9. *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии Изд-во Свято – Владимирского братства, - 1993. – 224 с.
10. *Ильин И.А.* Собрание сочинений в 10т. т.3. – М., 1994.
11. *Куцак І.А.* Християнська етика як засіб морального виховання особистості. Збірник наукових праць. Випуск 6. Книга 1.- К.: 2004. – С. 106-110

12. *Лавриченко Н.* Категорії “соціальність”, “духовність” і “моральність” в сучасній педагогічній науці. //Шлях освіти. – 2003. – №1. – С.7-11

13. *Метлик І.В.* Религия и образование в светской школе. – М., Планета 2000, -2004, - 384с.

14. *Москалець В.П.* Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: Автореф.дис...д-ра психол. Наук: 19.00.07 // Укр. держ. пед. ун-т ім. Драгоманова. – К., 1996. – 49с.

15. *Нечиторов Б.В.* Введение в христианскую психологию. – М., “Школа – пресс”, 1994. – 192с.

16. *Оржеховська В.М.* Духовність і здоров’я. Навчально-методичний посібник. – К., 2004. – 168с.

17. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Психология человека. – М.: «Школа – Пресс», 1995. – 383с.

18. *Ушинський К.Д.* Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Твори: В 6-ти тт. - К.: Рад. школа, 1952. -Т.4 – 528с.

19. *Шевченко А.И.* Нравственные критерии современных технологий. //Человек и христианское мировоззрение. № 6. – Симферополь., 2001, - С. 326-328

20. *Юзвак Ж.* Духовність: погляд психолога. //Початкова школа. – 2000. – №3. – С.5-7.

Подано до редакції 2.08.05

#### РЕЗЮМЕ

В статье анализируются понятия «духовность» и «духовное воспитание» как ключевые понятия для понимания процесса воспитания подростков в обще-

образовательной школе. Как одно из эффективных средств духовного воспитания рассматривается факультатив по христианской этике.

#### SUMMARY

The article analyzes the concept of “spirituality” and “spiritual education” as key concepts for understanding the processes of spiritual education of

youth in public schools. As an effective way of spiritual education the author presents organization of a special class in Christian ethics.